

SOSIAL DƏYƏRLƏRİN EKOLOJİ SİSTEMLƏRİN İDARƏ OLUNMASINDA ROLU

ÜZEYİR ZEYNALOV

Mingəçevir Dövlət Universiteti.

Fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru

E-mail: zeynalov-73@mail.ru

JALƏ QASIMOVA

E-mail: qasimovaj497@gmail.com

Giriş

Dəyər anlayışı humanitar elmlərdə geniş şəkildə araşdırılan problemlərdəndir. Fəlsəfi ədəbiyyatlarda “Dəyər bu və ya digər predmetin xassəsi, insanların arzu və tələbatlarının ödənilməsidir”. Eyni zamanda insanın dəyərlər sisteminə xeyir və şər, xoşbəxtlik və bədbəxtlik, həyatın məqsədi və mənası haqqındakı təsəvvürləri də daxil ola bilər. Dəyərlər insanların idrakında saxlanılan emosional aspektləri təmsil edir. Dəyərlər insan, cəmiyyət və bəşəriyyət üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edən, insan və cəmiyyətin fəaliyyətinin əsas hərəkətverici qüvvəsi olan, subyekt-obyekt münasibətlərində fərdi və sosial baxışları müəyyənləşdirən, maddi və ideal varlıqların sintezini təşkil edən (əşyalar, proseslər, bilik və modellər və s.) rasionel və irrasional konstruksiyaların mürəkkəb vəhdət formasıdır.

Dəyər anlayışı Sokrat, Platon, Aristotel, Avqustin, Epikür kimi klassik filosofların nəzərindən yayınmamış, İ.Kant, T.Hobbs, F.Şelling, F.Hegel, A.Şopenhauer, F.Nitsşe, O.Şpenqer və başqaları dəyərlər nəzəriyyəsinin fəlsəfi əsaslarını, təhlilinin spesifikliyini işləyib hazırlamışlar.

Dəyərlər idrakın əsas aspekti, obyekt olduğundan sosial-ekoloji sistemə (SES) aid olan ədəbiyyatlarda “dəyər anlayışına” çox diqqət yetirilmir. Ümumiyyətlə, sosial-ekoloji sistemlər daxilində dəyərlərin mühüm, lakin nisbətən “kölgədə” qalmış tədqiqat sahələrindən biridir. Bu sahənin tədqiqi sosial-ekoloji sistemlərin necə işlədiyini başa düşməklə yanaşı, ətraf mühitin səmərəli idarə edilməsi üçün təşəbbüslərin həyata keçməsinə imkan verir. Təqdim edilən mövzu yeni olsa da Qərb tədqiqatçıları bu problemi geniş araşdırmışlar. Bu sahədə Azərbaycan tədqiqatçılarının mövzu ilə bağlı araşdırmalarına az rast gəlinir. Fikrimizcə, təqdim edilən mövzu sosial-ekoloji sistemlərin necə işlədiyini anlamaqda və bu sistemlərin idarə edilməsinin təkmilləşdirilməsində mühüm töhfələr verə bilər. Eyni zamanda, sosial-ekoloji sistemlər kontekstində dəyərlərin rolunun və funksiyasının araşdırılma-

sı hər iki istiqamətdə araşdırma aparən tədqiqatçıların arasında əməkdaşlığa dəstək verə bilər.

Sosial dəyərlər statik deyil və dəyişən sosial, mədəni, iqtisadi və siyasi dinamikaya cavab olaraq zamanla inkişaf edə bilər. Bundan əlavə, müxtəlif cəmiyyətlər və mədəni qruplar bu dəyərləri fərqli şəkildə prioritetləşdirir və şərh edə bilər ki, bu da sosial normalar və davranışlar haqqında müxtəlif perspektivlərə səbəb olacaqdır. Sosial dəyərlər fərdlərin və icmaların cəmiyyət daxilində qarşılıqlı əlaqədə və qərar qəbul etməsində rəhbərlik edən kollektiv inancılara, münasibətlərə və prinsiplərə aiddir. Bu dəyərlər insanların sosial həyatın müxtəlif aspektlərində, o cümlədən münasibətlər, siyasət, iqtisadiyyat və mədəniyyətdə arzu olunan, məqbul və ya qeyri-məqbul olanı necə qavramasına təsir göstərir. Sosial dəyərlər çox vaxt sosial normaları, davranışları və institutları formalaşdırır, cəmiyyətin strukturunun formalaşmasında həlledici rol oynayır. Sosial dəyərlərə misal olaraq:

- Bərabərlik və ədalət: Bir çox cəmiyyətlər mənşəyindən, kimliyindən və ya sosial-iqtisadi vəziyyətindən asılı olmayaraq bütün fərdlər üçün ədalətli rəftar və imkanlar təmin etməyə çalışır, bərabərlik və ədalət dəyərlərini dəstəkləyir.

- Azadlıq: Azadlıq dəyəri fərdlərin özlərini ifadə etmək, öz maraqlarını həyata keçirmək və hakimiyyət orqanlarının əsassız müdaxiləsi və ya ictimai məhdudiyyətlər olmadan seçim etmək hüquqlarını vurğulayır.

- İcma və əməkdaşlıq: Sosial dəyərlər çox vaxt icma bağlarının, əməkdaşlığın və qarşılıqlı dəstəyin vacibliyini vurğulayır. Bu dəyərlər aidiyyət hissini və başqalarının rifahı üçün kollektiv məsuliyyəti təşviq edir.

- Müxtəliflik və inklüzivlik: Bir çox cəmiyyətlər mədəniyyət, etnik mənsubiyyət, din, gender, cinsi oriyentasiya və şəxsiyyətin digər aspektlərindəki fərqlərə hörmət etməyin və qəbul etməyin vacibliyini dərk edərək müxtəliflik və inklüzivliyə dəyər verir.

- Hörmət və tolerantlıq: Başqalarının hüquqlarına, inanclarına və perspektivlərinə hörmət dinc yanaşı yaşama və anlaşılmaya kömək edən fundamental sosial dəyərdir. Tolerantlıq, fikir ayrılıqları ilə razılaşmadıqda belə, onları qəbul etməyi və onlara hörmət etməyi ehtiva edir.

- Məsuliyyət və dürüstlük: Sosial dəyərlər çox vaxt insanın öz hərəkətlərində və qərarlarında şəxsi və kollektiv məsuliyyətinin, dürüstlüyün vacibliyini vurğulayır, cəmiyyətin daha böyük rifahına töhfə verir.

- Ətraf mühitin mühafizəsi: Müasir cəmiyyətdə gələcək nəsillər üçün ətraf mühitin davamlılığı, mühafizəsi və təbii ehtiyatların qorunması ilə bağlı dəyərlərə daha çox diqqət yetirilir. Sosial dəyərlər təbii mühitin qorunması və saxlanmasına yönəlmiş qərarların qəbul edilməsinə, siyasətin işlənilib hazırlanmasına və kollektiv fəaliyyətə təsir etməklə ekoloji sistemlərin idarə olunmasında mühüm rol oynayır [5, 121].

Bəs, sosial dəyərlər ekoloji sistemlərin idarə olunmasına necə təsir edə bilər? Bu, özünü, ilk növbədə, prioritetlərin və məqsədlərin müəyyən edilməsində göstərir. Belə ki, sosial dəyərlər ekoloji idarəetmə üçün prioritetləri və məqsədləri müəyyən etməyə kömək edir. Məsələn, cəmiyyət biomüxtəlifliyin qorunmasını yüksək qiymətləndirirsə, idarəetmə strategiyaları müxtəlif ekosistemlərin və nəslə kəsilməkdə olan növlərin qorunmasına üstünlük verəcək.

İkincisi, ekoloji siyasətlərin formalaşmasıdır. Sosial dəyərlər ekoloji siyasət və qaydaların inkişafını təmin edir. Hökumətlər və siyasətçilər ətraf mühitin mühafizəsi, torpaqdan istifadə, çirklənməyə nəzarət və təbii sərvətlərin idarə edilməsi ilə bağlı qanun layihələri hazırlayarkən çox vaxt ictimai rəyə və dəyərlərə üstünlük verirlər.

Üçüncüsü, maraqlı tərəflərin iştirakının təmin edilməsidir. Sosial dəyərləri başa düşmək üçün maraqlı tərəfləri ekoloji idarəetmə proseslərinə effektiv şəkildə cəlb etmək çox vacibdir. İcmalar daxilində müxtəlif dəyərlərin tanınması müxtəlif perspektivləri və narahatlıqları nəzərə alan inklüziv qərar qəbul etmə proseslərinə imkan verir.

Dördüncüsü, resursların bölgüsüdür. Sosial dəyərlər ekoloji idarəetmə ilə bağlı resursların bölüşdürülməsi qərarlarına təsir göstərir. Maliyyələşdirmə, işçi qüvvəsi və digər resurslar çox vaxt davamlılıq, mühafizə və ekoloji ədalət kimi dəyərlərin

təsiri altında olan ictimai prioritetlər əsasında ayrılır.

Beşincisi, davranış dəyişiklikləridir. Sosial dəyərlər ekoloji sistemlərə təsir edən fərdi və kollektiv davranışları idarə edə bilər. Məsələn, cəmiyyət davamlı həyat təcrübələrini qiymətləndirirsə, fərdlər təkrar emal, enerji istehlakını azaltmaq və ətraf mühitə uyğun biznesləri dəstəkləmək kimi davranışları qəbul edə bilərlər.

Altıncısı, təhsil və maarifləndirmədir. Sosial dəyərlər ekoloji problemlər haqqında məlumatlılığın artırılmasına və ətraf mühitə nəzarətin gücləndirilməsinə yönəlmiş təhsil səylərini məlumatlandırır. Təhsil proqramları və kampaniyaları çox vaxt təbiətə hörmət, məsuliyyət, insanların rifahı ilə ekoloji sağlamlığın qarşılıqlı əlaqəsi kimi dəyərləri vurğulayır.

Yeddincisi, münaqişələrin həlli: Ekoloji idarəetmə ilə bağlı münaqişələr çox vaxt maraqlı tərəflər arasında fərqli dəyərlər və maraqlardan qaynaqlanır. Münaqişənin effektiv həlli qarşılıqlı məqbul həll yollarını tapmaq üçün əsas sosial dəyərləri başa düşməyi və onlara müraciət etməyi tələb edir.

Səkkizincisi, uzunmüddətli planlaşdırma. Sosial dəyərlər ekoloji idarəetmə üçün uzunmüddətli planlaşdırma səylərini formalaşdırır, davamlı inkişaf, torpaqdan istifadənin planlaşdırılması və iqlimə uyğunlaşma strategiyaları ilə bağlı qərarlara təsir göstərir.

Dəyər anlayışı ekoloji idarəetmə və mühafizə praktikasında və elmində mərkəzi yer tutur. Bu cür alınan fikirlər ekoloji mühafizə, idarəetmə və tədqiqatda sosial dəyərlərin rolunu nəzərdən keçirmək üçün möhkəm və mükəmməl platforma təmin edir. Bu məqalədə dəyər nəzəriyyələri nəzərdən keçirilir və tədqiqatçılar tərəfindən istifadə edilə bilən praktik alətlər kimi müzakirə olunur. İnsanların qavrayışını formalaşdıran əsas dəyərlər (məsələn, altruistik və ya biosfer dəyər oriyentasiyaları) və insanların dünyadakı əşyalara verdiyi dəyərlər (məsələn, təbii irs, pul) arasında fərq vurğulanır. Çoxsaylı tədqiqatlardan əldə edilən sübutlar göstərir ki, ekoloji idarəetmə və mühafizə ilə əlaqəli bu dəyərlər və münasibətlər, inanclar və davranışlar arasında çoxlu yollar mövcuddur. Təbii sistemlərə antropogen təsirlərin artdığı bir dövrdə insanların ekoloji sistemlərin müxtəlif aspektlərini necə və nə üçün qiymətləndirdiklərini dərk etmək ekoloji menecerlərə maraqlı tərəflər arasında münaqişəni minimuma endirmək və idarəetmə fəaliyyətlərinin

sosial məqbulluğunu təşviq etmək üçün fəaliyyət göstərməyə imkan verə bilər. Ekosistemin idarə edilməsi və tədqiqatında sosial dəyərlərin daha yaxşı nəzərə alınmasını təmin etmək üçün bir sıra praktiki təlimatlar təqdim olunur. Ekosistem birlikdə yaşayan orqanizmlərin (canlıların) və onların yaşadıqları mühitin (cansız elementlərin) birləşməsindən əmələ gələn vəhdətdir. Ekosistem canlılar arasındakı əlaqələri, canlılar və onların qeyri-canlı mühitləri arasındakı qarşılıqlı əlaqəni əhatə edir. Bu qarşılıqlı təsirlər enerji və qida dövrü, su dövrü, yaşayış yerləri, iqlim, torpaq və digər amillər vasitəsilə baş verir. Ekosistemlər müxtəlif ölçülərdə və mürəkkəblikdə ola bilər. Kiçik miqyaslı ekosistem göl və ya meşədəki mikroorqanizmlər ola bilər, böyük miqyaslı ekosistem isə meşəlik ərazi, çay deltası və ya okean ekosistemi ola bilər. Ekoloji sistemlərdə sosial dəyərlər insanların ekosistemlərlə qarşılıqlı əlaqəsi və bu qarşılıqlı təsirlərin nəticələri ilə bağlı sosial dəyərlərdir. Bu dəyərlər müxtəlif cəmiyyətlərin mədəni, iqtisadi və sosial strukturlarından asılı olaraq fərqlənə bilər. Bəzi ümumi ekoloji sosial dəyərlər bunlardır:

- təbii sərvətlərdən davamlı istifadə: Burada ekoloji sistemlərin sağlam şəkildə davam etməsi üçün təbii ehtiyatlardan davamlı istifadə etmək vacibdir. Bu, su, torpaq, meşə və kənd təsərrüfatı torpaqları kimi ehtiyatların qorunması və məhsuldarlığının artırılması deməkdir;

- biomüxtəlifliyin qorunması: Ekosistemlərdə müxtəliflik ekosistemlərin sağlamlığı və davamlılığı üçün çox vacibdir. Bitki və heyvan növlərinin nəslini kəsilməsinin qarşısını almaq və ekosistemlərin tarazlığını qorumaq üçün biomüxtəlifliyin qorunması vacibdir;

- cəmiyyətin rifahı və sağlamlığı: Sağlam ekoloji sistemlər insanların sağlam həyat sürməsinə kömək edir. Təmiz su, təmiz hava və sağlam qida ehtiyatları cəmiyyətin rifahı və sağlamlığı üçün mühüm sosial dəyərlərdir;

- ekosistem xidmətləri haqqında məlumatlılıq: Ekoloji sistemlər insanlara müxtəlif ekosistem xidmətləri təqdim edir. Bu xidmətlərə su təchizatı, torpaq eroziyasının qarşısının alınması, iqlimin tənzimlənməsi və təbii fəlakət riskinin azaldılması kimi funksiyalar daxildir. Cəmiyyətin bu xidmətlərin əhəmiyyətini tanıması və dəyərləndirməsi vacibdir;

- ədalət və bərabərlik: Ekoloji sistemlərin qorunması və davamlı istifadəsi cəmiyyət daxilində ədalət

və bərabərlik prinsipləri ilə əlaqələndirilir. Təbii ehtiyatlara çıxış və istifadəyə ədalətli və bərabər yanaşma sosial dəyərlər arasında mühüm yer tutur;

- mədəni əlaqələr və kimlik: Bəzi cəmiyyətlər üçün ekoloji sistemlər onların mədəni irsinin və kimliyinin bir hissəsidir. Buna görə də ekoloji sistemlərin qorunması və sağlam saxlanması cəmiyyətlərin mədəni əlaqələrini və kimliklərini qoruyub saxlamağa kömək edir [5, 87]

Bu sosial dəyərlər cəmiyyətin ekoloji sistemlərlə qarşılıqlı əlaqəsini formalaşdırır və davamlı gələcək üçün mühüm zəmin yaradır. Ekoloji sistemlərin idarə olunmasında sosial dəyərlər siyasətinin qurulması, resursların bölüşdürülməsi və həyata keçirilməsi proseslərinə rəhbərlik edən əsas amillərdən biridir. Ekoloji sistemlərin idarə edilməsində sosial dəyərlərin rolu ilə bağlı bəzi vacib məqamlar vardır. Belə ki, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, siyasət və qərar qəbul etmə prosesləri ekoloji sistemlərin idarə edilməsində mühüm rol oynayır və bu cəmiyyətin ətraf mühit və təbii ehtiyatlarla bağlı üstünlükləri siyasətçilərin və qərar qəbul edənlərin strategiya və məqsədlərinə mühüm təsir göstərir. Digər mühüm məqam iştirak və şəffaflıqdır. Belə ki, sosial dəyərlər idarəetmə proseslərində iştirakı və şəffaflığı təşviq edir. Cəmiyyətin maraqlarının nəzərə alınması və onların iştirakı daha əhatəli və effektiv qərarlar qəbul etməyə imkan verir. Sosial dəyərlər ekoloji təhsil və maarifləndirmə proqramlarının yaradılmasında mühüm rol oynayır. İdarəetmə proseslərinin uğuru üçün cəmiyyətin ekoloji sistemlərin qorunması və davamlı istifadəsi ilə bağlı bilik və məlumatlılıq səviyyəsi çox vacibdir. Ekoloji sistemlərin idarə edilməsi yerli mədəni və tarixi əlaqələrin qorunub saxlanması da əhatə edir. Cəmiyyətin ekosistemlərlə dərin əlaqələri və onun mədəni irsi idarəetmə proseslərində nəzərə alınmalı və qorunmalıdır.

Bu məqamlar ekoloji sistemlərin idarə olunmasında sosial dəyərlərin əhəmiyyətini vurğulayır. Xülasə olaraq, sosial dəyərlər ekoloji sistemlərin idarə edilməsi ilə bağlı qərarların qəbul edilməsi və hərəkətləri haqqında məlumat verən rəhbər prinsiplər kimi xidmət edir. Bu dəyərlərin tanınması, başa düşülməsi və idarəetmə yanaşmalarına daxil edilməsi cəmiyyətin ehtiyac və istəklərinə uyğun ekoloji cəhətdən davamlı nəticələrə nail olmaq üçün vacibdir.

Ekosistemin idarə edilməsinin əsas məqsədi bioloji resursların qorunub saxlanması olmaqla yanaşı

insanların müvafiq istifadənin davamlı olmasını təmin etməkdir. Əsas ekoloji xidmətlərə məhsuldarlığın bölüşdürülməsi (enerji axını), torpağın münbitliyinin saxlanması (qidalanma dövrü) və hidroloji dövrün istismarı daxildir. Bioloji resurslar genlərdə, növlərdə və icmalarda olan bütün təbii variasiyaları və bu dəyişkənliyi qoruyan prosesləri əhatə edir. İnsan istifadəsinin məqsədəuyğunluğu və davamlılığı bioloji və fiziki mühitin qoyduğu məhdudiyyətlər və torpaqdan istifadə üçün qanuni səlahiyyətlərlə müəyyən edilir. Ekosistemin idarə edilməsində yeddi vacib addım var. Bunlar: (1) idarə olunacaq ekosistemi təsvir etmək (müəyyən etmək); (2) strateji idarəetmə məqsədlərini müəyyənləşdirmək; (3) ekosistem haqqında hərtərəfli anlayışı inkişaf etdirmək; (4) sosial-iqtisadi məlumatları əldə etmək; (5) müvafiq modeldə sosial-iqtisadi və ekoloji məlumatları əlaqələndirmək; (6) eksperimental idarəetmə tədbirlərini həyata keçirmək; və (7) uzunmüddətli uğur və ya uğursuzluğu müəyyən etmək üçün idarəetmə nəticələrinə nəzarət edilməsi daxildir. Ekosistemin idarə edilməsinin əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, o, ekoloji sistemlərin bəzi hissələrinə deyil, bütövlükdə ekoloji sistemlərə diqqət yetirir, məqsədlərin müəyyən edilməsi prosesində ictimaiyyətin iştirakını əhatə edir, mühafizəni iqtisadi fəaliyyətə inteqrasiya edir və "xətti hərtərəfli" sistemdən paradigma dəyişikliyinə təmsil edir [4, 73]. Son illərdə innovativ inkişaf paradigması formalaşmış, onun çərçivəsində ekoloji oriyentasiya və ya davamlı inkişaf meyilləri nəzərə çarpır. Beynəlxalq münasibətlər sahəsində ekoloji sahədə fəaliyyət göstərən bir qrup ekoloji qeyri-hökumət təşkilatı formalaşmışdır. Bunlar "Yaşayan Planet" Beynəlxalq Ətraf Mühit Hərəkatı, Ümumdünya Təbiət Fondu (WWF), Vəhşi Təbiəti Mühafizə Cəmiyyəti (WCS), Təbiəti Mühafizə üzrə Beynəlxalq Birlik (Beynəlxalq Birlik) və Təbiətin Mühafizəsi - IUCN) və s. Bu tip təşkilatların mövcudluğu və onların fəaliyyəti yeni elmi kateqoriyaların, nəzəriyyələrin və onların əsasında siyasətə yeni ekoloji yönümlü yanaşmaların formalaşmasını zəruri edir. Eyni zamanda, Vision 2050 sənədi gələcək davamlı cəmiyyət üçün ekosistemin 9 ölçüsünü təqdim edir:

1. dəyərlər və davranış;
2. insan inkişafı;
3. iqtisadiyyat;
4. kənd təsərrüfatı;
5. meşə təsərrüfatı;

6. yanacaq və enerji;
7. tikinti;
8. hərəkətlilik;
9. materiallar.

Doqquz ölçüdən ikisi açıq şəkildə sosial, üçüncüsü iqtisadi, sonuncu altısı isə geniş şəkildə ətraf mühitlə bağlıdır. Bu baxımdan, ekoloji cəhətdən təmiz inkişafın iqtisadi, sosial və mədəni aspektlərinin qarşılıqlı əlaqələri və qarşılıqlı təsirin aktual məsələlərinə xüsusi diqqət yetirilməlidir [2, 99].

Təbiət bütöv dünyadır, bütün formaları bütün müxtəlifliyi ilə əsrarəngizdir. İnsan üçün təbiət tanrının yaradıcılığı kimi mənəvi və kosmik tərbiyəvi əhəmiyyət daşıyırdı. Onun üçün Allahın məbədi təkcə kilsə deyil, həm də meşə, tarla və sonsuzluğa qədər uzanan səma idi. Təbiətin mənasını bu cür fəlsəfi və dini dərk etmək insana şüursuz səviyyədə özünü onun bir hissəsi kimi hiss etmək, onunla qırılmaz vəhdətini emosional olaraq yaşamaq imkanı verirdi. Təbiət, insanların ictimai şüurunda, o dövrün fəlsəfi yazılarında aydın şəkildə əksini tapmış və təcəssüm etdirən əsas təbii tərbiyəçi kimi çıxış edirdi. Doğma şəhərin təmizliyi, yaxınlıqdakı parkdakı su anbarının vəziyyəti, yaşayış məhəlləsindəki abadlıq estetikası - bu və onlarla oxşar "yerli əhəmiyyətli" problemlər müəyyən bir insanı laqeyd qoymamalıdır. Hər kəsi, ilk növbədə, özünün və yaxınlarının həyatının təmini ilə bağlı problemlər narahat etməlidir.

Məsələn, mənzildə havanın təmizliyi, içməli suların keyfiyyəti, evin yaxınlığındakı ərazinin abadlaşdırılması, vəziyyəti, şəxsi bağ sahəsindəki torpağın və s. qeyd etmək olar.

V.E. Boreyko təbiətin bütün dəyərlərini iki əsas növə bölmür: 1. təbiətin özündən başqası üçün faydalı olan xarici dəyərlər (məsələn, insanlar üçün) və 2. təbiətin özü üçün faydalı olan və insanlar üçün faydasız olan daxili dəyərlər. Əmək insanı təbiət aləmindən ayırdı, bəşər cəmiyyətinə texniki tərəqqi yolu ilə getməyə və özünün sosial inkişaf tarixini formalaşdırmağa imkan verən yaradıcı iş idi. [4, 55] Əmək prosesinin və əmək münasibətlərinin yaranması ilə təbiətlə yaranan cəmiyyət arasında qarşılıqlı əlaqənin xarakteri sürətlə dəyişməyə başladı. Təbiətin insanlara təsiri ictimai təşkilatlar və insanın yaratdığı mənfi təbii amillərdən qorunma vasitələri, məsələn, geyim, mənzil, yırtıcıların nəzarəti və s. vasitəsilə həyata keçirilməyə başlandı. Sosial münasibətlərin getdikcə mürəkkəbləşməsi, əqli və

əmək fəaliyyətinin sürətli inkişafı cəmiyyətin ətraf mühitə təsirini artırmışdır. Hal-hazırda texnologiya getdikcə təkcə təbiəti deyil, həm də insanın özünü tabe edir. Bəşəriyyət texnologiyadan asılı vəziyyətə düşür. İnsan sistemin üçüncü komponenti kimi bir sıra elmlərin: antropologiya, sosiologiya, etnoqrafiya, pedaqogika, anatomiya, fiziologiya və s.-nin tədqiq obyektidir.

İnsan sosial varlıqdır, onun fərqləndirici xüsusiyyəti şüurdur. Hər bir fərdi şəxs öz genotipinin xarici mühitlə qarşılıqlı təsirinin məhsuludur, xalqın mədəniyyəti isə xalqın genofondunun yaşayış yeri ilə qarşılıqlı təsirinin məhsuludur. İnsan həyatın ən yüksək inkişaf səviyyəsini təcəssüm etdirən varlıqdır, ictimai-tarixi fəaliyyətin subyektidir. Əmək fəaliyyəti və texniki tərəqqi bu qabiliyyətə əsaslanır, insanın mənəvi aləmi formalaşır. Psixologiyada insan həyatın ən yüksək inkişaf səviyyəsini təcəssüm etdirən varlıq, ictimai-tarixi fəaliyyətin subyektini hesab olunur. Demək olar ki, bütün psixologiya insanın sosial əlaqələrə daxil olan bir fərd kimi probleminə, onun təlim və tərbiyə proseslərində inkişafı, fəaliyyət və ünsiyyətdə formalaşmasına yönəlmişdir. İnsan, bildiyimiz kimi, təkcə aqlı deyil, həm də ictimai keyfiyyətlərin daşıyıcısıdır.

Eyni zamanda, sosial rolun yerinə yetirilməsi bu rolun daşıyıcısının dəyərləri ilə ziddiyyət təşkil edə bilər. Məsələn, nümunə olaraq deyə bilərik ki, bir insan qeyri-ış saatlarında ən aktiv “təbiət dostu” ola bilər.

Bundan əlavə, həm də bir insan və eyni zamanda istehsal prosesinin məntiqinə uyğun olaraq ətraf mühitə ziyan da vura bilər. Yəqin ki, bu ziddiyyət peşə vərdişlərinə yiyələnmə prosesində, xüsusən də orta məktəbdə təhsil aldığı dövrdə yaranır.

Təbiətlə qarşılıqlı əlaqədə olan bir varlıq kimi müəyyən edilən digər faktor cəmiyyətdir. Cəmiyyət insanlarda həm sosial varlıq, həm də özünəməxsus şəxsiyyət kimi özünü dərk etməyə kömək edən keyfiyyətlər formalaşdırır, vətəndaş mövqelərini formalaşdırır, qanunlara, sosial həyat və mədəniyyət normalarına hörmət edir, ünsiyyət, əməkdaşlıq, şüurlu seçim etmək bacarığını inkişaf etdirir. Hazırda yer sivilizasiyası proseslərinin qloballaşması, Biosfer-Cəmiyyət-İnsan sistemində universal qarşılıqlı asılılıq, sivilizasiyanın post-sənaye inkişafı, informasiya cəmiyyəti haqqında çox danışılır və yazılır. Burada ümumi olan, yəqin ki, öz elitası ilə təmsil olunan bəşəriyyətin insanın, cəmiyyətin və biosferin

inkişafı üçün məqsədlərin vəhdətini dərk etməsidir. Bəşəriyyət öz ehtiyaclarını ən yaxşı şəkildə ödəməli və təbiətə ən az antropogen təsir göstərməli olan öz süni mühitini yaradır. Beynəlxalq normalar, qaydalar, nəzarət sistemləri olmadığı halda bu mərhələdə insan genomu haqqında biliklərdən istifadə etmək, mutantlar yaratmaq, insan fərdlərinin və ayrı-ayrı orqanlarının klonlaşdırılması və s. gözlənilməz nəticələrə səbəb ola bilər. Sivilizasiyamızın inkişafının istehlakçı xarakteri artıq qidalanmada genetik cəhətdən dəyişdirilmiş məhsulların istifadəsinə səbəb olmuşdur.

Millətlər və dövlətlər, iri özəl şirkətlər müəyyən funksiyaları daha yaxşı yerinə yetirmək və “daha yaxşı həyat standartlarına nail olmaq üçün genetik cəhətdən dəyişdirilmiş insan yaratmaqda rəqabət aparmağa başlayacaqlar” [3, 121].

Nəticə

Aparılan tədqiqatın yekunu və eyni zamanda alim-müəllimlərin, psixoloqların, bioloqların, ekoloqların, metodistlərin nailiyyətlərini nəzərə alaraq hesab edirik ki, ekoloji sistemlərin idarə olunmasında dəyərlərin, eləcə də ekoloji dəyərlərin formalaşması prosesinin elmi-metodiki təminatı probleminin həlli əsasında sistemli, ekoloji-humanist, şəxsi-fəal yanaşmaların tətbiqi ekoloji dəyərlərin formalaşması üçün metodologiya yaratmağa imkan verəcəkdir. Biologiya, fəlsəfə, sosioloji biliklərin, pedaqoji elmlərin və təhsil təcrübəsinin nailiyyətlərinin tədqiqi göstərdi ki, “Ümumi biologiya”, “Ekoloji dəyərlər”, kursunun kurikulumlara daxil edilməsi tələbələrə ekoloji dəyərlərin formalaşdırılmasına imkan verə bilər. Bu kurslarda tədris olunan mövzular əvvəlki kursları ilə (“Bitkilər”, “Heyvanlar”, “İnsan və onun sağlamlığı”) müqayisədə daha praktik əhəmiyyət daşıyır və digər akademik fənlər (kimya, coğrafiya, ekologiya) ilə əlaqəni müəyyən etməyə imkan verir. Nəzərdə tutulan məqsədə və irəli sürülən fərziyyəyə uyğun olaraq aşağıdakı tədqiqat məqsədlərinə nail olunmuşdur:

1. Təhsil müəssisələrində pedaqoji, psixoloji, metodik elmlərdə və bioloji təhsil praktikasında problemin inkişaf vəziyyətini öyrənmək.

2. “Ekoloji dəyərlər” anlayışının mahiyyətinin sosial-psixoloji və pedaqoji əsaslarını müəyyənləşdirmək.

3. Təhsilalanlar (ali məktəb tələbələri və orta məktəb şagirdləri) arasında ekoloji dəyərlərin for-

malaşmasının psixoloji və pedaqoji xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirmək.

4. Sistemli, ekoloji-humanist yanaşma əsasında “Ekoloji dəyərlər” kursunun dünyagörüşünü, ekoloji-humanist, bioloji-ekoloji ideyalarını əks etdirən ekoloji dəyərlər sistemini elmi cəhətdən əsaslandırmaq və inkişaf etdirmək.

5. “Ekoloji dəyərlər”in tədrisində sistemli, ekoloji-humanist, şəxsi-fəal yanaşmaların həyata keçirilməsini təmin etməklə ekoloji dəyərlərin formalaşmasının didaktik prinsiplərini müəyyənləşdirmək və metodoloji şərtlərini müəyyən etmək.

6. “Ekoloji dəyərlər” kursunu öyrənərkən tələbələr üçün ekoloji dəyərlər sisteminin formalaşdırılması metodologiyasını işləyib hazırlamaq və onun effektivliyini eksperimental sınaqdan keçirmək.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Robin Wall Kimmerer. *Braiding sweetgrass: indigenous wisdom, scientific knowledge and the teachings of plants*, Published 2013 by Milkweed Editions 468p.

2. Jones, N. A., S. Shaw, H. Ross, K. Witt, and B. Pinner. 2016. *The study of human values in understanding and managing socioecological systems. Ecology and Society Ecology and Society (ERA 2023, 2018, 2015, 2012, 2010 Journal(s) Listed) Check publisher's open access policy*

3. В. П. Полюянов Система Социально-Экологических Ценностей Человека Изд-во Мнэпу, 2012. – С. 112.

4. Борейко В.Е. Экологическая этика. – М.: Изд-во МНЭПУ, 2012 – 112 с.

5. Bjarstig T, Stens A (2018) *Social values of forests and production of new goods and services: the views of swedish family forest owners. Small Scale For* 17(1):125–146. <https://doi.org/10.1007/s11842-017-9379-9>

XÜLASƏ

Dəyər anlayışı ekoloji idarəetmə və mühafizə praktikasında və elmində mərkəzi yer tutur. Fəlsəfə, iqtisadiyyat, sosiologiya və psixologiya daxil olmaqla, müxtəlif fənlər üzrə dəyər anlayışlarını müxtəlif yollarla araşdıran yaxşı işlənmiş nəzəriyyə və sübutlar toplusu mövcuddur. Bu fənlərdən alınan fikirlər ekoloji mühafizə, idarəetmə və tədqiqatda sosial dəyərlərin rolunu nəzərdən keçirmək üçün möhkəm və mükəmməl platforma təmin edir. Bu

məqalədə bu fənlərin dəyər nəzəriyyələri nəzərdən keçirilir və tədqiqatçılar və praktiklər tərəfindən istifadə edilə bilən praktik alətlər müzakirə olunur. İnsanların dünyanı qavrayışını formalaşdıran əsas dəyərlər (məsələn, altruistik və ya biosfer dəyər oriyentasiyaları) və insanların dünyadakı əşyalara verdiyi dəyərlər (məsələn, təbii irs, pul) arasında fərq vurğulanır. Çoxsaylı tədqiqatlardan əldə edilən sübutlar göstərdi ki, ekoloji idarəetmə və mühafizə ilə əlaqəli bu dəyərlər və münasibətlər, inanclar və davranışlar arasında çoxlu yollar mövcuddur. Təbii sistemlərə antropogen təsirlərin artdığı bir dövrdə insanların ekoloji sistemlərin müxtəlif aspektlərini necə və nə üçün qiymətləndirdiklərini dərk etmək ekoloji menecerlərə maraqlı tərəflər arasında münaqişəni minimuma endirmək və idarəetmə fəaliyyətlərinin sosial məqbulluğunu təşviq etmək üçün fəaliyyət göstərməyə imkan verə bilər. Ekosistemin idarə edilməsi və tədqiqatında sosial dəyərlərin daha yaxşı nəzərə alınmasını təmin etmək üçün bir sıra praktiki təlimatlar təqdim olunur.

Ekoloji idarəetmənin əsas məqsədi insanların ekosistemlərə mənfi təsirlərini minimuma endirmək olmuşdur. Buna nail olmaq üçün ekoloji sistemlərin dinamikası və antropogen pozğunluqlar intensiv şəkildə öyrənilmişdir.

Açar sözlər: *təyin edilmiş dəyərlər, ekosistemlər, sosial dəyərlər.*

THE ROLE OF SOCIAL VALUES IN THE MANAGEMENT OF ECOLOGICAL SYSTEMS

**Phd. Zeynalov Uzeyir Alamshah
Gasimova Jala Elchin**

The concept of value is central to the practice and science of ecological management and conservation. There is a well-developed body of theory and evidence that explores concepts of value in different ways across different disciplines including philosophy, economics, sociology and psychology. Insight from these disciplines provides a robust and sophisticated platform for considering the role of social values in ecological conservation, management and research. This paper reviews theories of value from these disciplines and discusses practical tools and instruments that can be utilised by researchers and practitioners. A distinction is highligh-

ted between underlying values that shape people's perception of the world (e.g. altruistic or biospheric value orientations), and the values that people assign to things in the world (e.g. natural heritage, money). Evidence from numerous studies has shown that there are multiple pathways between these values and attitudes, beliefs and behaviours relevant to ecological management and conservation. In an age of increasing anthropogenic impacts on natural systems, recognising how and why people value different aspects of ecological systems can allow ecological managers to act to minimise conflict between stakeholders and promote the social acceptability of management activities. A series of practical guidelines are provided to enable social values to be better considered in ecosystem management and research.

The main goal of ecological management has been to minimize the negative effects of people on ecosystems.

To achieve this, the dynamics of ecological systems and anthropogenic disturbances have been intensively studied.

Key words: *assigned values, ecosystems, social values.*

РОЛЬ СОЦИАЛЬНЫХ ЦЕННОСТЕЙ В УПРАВЛЕНИИ ЭКОЛОГИЧЕСКИМИ СИСТЕМАМИ

Кандидат философских наук
Зейналов Узеир Аламшах
Гасимова Джала Эльчин

Концепция ценности занимает центральное место в практике и науке управления и сохранения окружающей среды. Существует хорошо разработанная теория и доказательства, которые по-разному рассматривают концепции ценности в различных дисциплинах, включая философию, экономику, социологию и психологию. Результаты этих дисциплин обеспечивают надежную и сложную платформу для рассмотрения роли социальных ценностей в сохранении, управлении и исследованиях окружающей среды. В этой статье рассматриваются теории ценностей этих дисциплин и обсуждаются практические инструменты, которые могут быть использованы исследователями и практиками. Подчеркивается

различие между базовыми ценностями, формирующими мировосприятие людей (например, альтруистические или биосферные ценностные ориентации) и ценностями, которые люди придают вещам в мире (например, природному наследию, деньгам). Данные многочисленных исследований показали, что между этими ценностями и отношениями, убеждениями и поведением, связанными с управлением и сохранением окружающей среды, существует множество путей. В эпоху растущего антропогенного воздействия на природные системы понимание того, как и почему люди ценят различные аспекты экологических систем, может позволить экологическим менеджерам действовать, чтобы минимизировать конфликты между заинтересованными сторонами и способствовать социальной приемлемости управленческой деятельности. Представлен ряд практических рекомендаций, призванных обеспечить лучший учет социальных ценностей в управлении экосистемами и их исследованиях.

Основная цель экологического менеджмента заключалась в минимизации негативного воздействия человека на экосистемы. Для этого интенсивно изучается динамика экологических систем и антропогенных нарушений.

Ключевые слова: *присвоенные ценности, экосистемы, социальные ценности*